

ROZPORZĄDZENIE
MINISTRA EDUKACJI NARODOWEJ ¹⁾

z dnia 23 grudnia 2008 r.

**w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz
kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół**

Na podstawie art. 22 ust. 2 pkt 2 lit. a i b ustawy z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572, z późn. zm.²⁾) zarządza się, co następuje:

§ 1. Określa się podstawę programową:

- 1) wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego, stanowiącą załącznik nr 1 do rozporządzenia;
- 2) kształcenia ogólnego dla:
  - a) szkół podstawowych, stanowiącą załącznik nr 2 do rozporządzenia,
  - b) uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach, stanowiącą załącznik nr 3 do rozporządzenia,

---

¹⁾ Minister Edukacji Narodowej kieruje działem administracji rządowej – oświata i wychowanie, na podstawie § 1 ust. 2 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 16 listopada 2007 r. w sprawie szczegółowego zakresu działania Ministra Edukacji Narodowej (Dz. U. Nr 216, poz. 1591).

²⁾ Zmiany tekstu jednolitego wymienionej ustawy zostały ogłoszone w Dz. U. z 2004 r. Nr 273, poz. 2703 i Nr 281, poz. 2781, z 2005 r. Nr 17, poz. 141, Nr 94, poz. 788, Nr 122, poz. 1020, Nr 131, poz. 1091, Nr 167, poz. 1400 i Nr 249, poz. 2104, z 2006 r. Nr 144, poz. 1043, Nr 208, poz. 1532 i Nr 227, poz. 1658, z 2007 r. Nr 42, poz. 273, Nr 80, poz. 542, Nr 115, poz. 791, Nr 120, poz. 818, Nr 180, poz. 1280 i Nr 181, poz. 1292 oraz z 2008 r. Nr 70, poz. 416, Nr 145, poz. 917 i Nr 216, poz. 1370.

- c) gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, stanowiącą załącznik nr 4 do rozporządzenia,
- d) zasadniczych szkół zawodowych, stanowiącą załącznik nr 5 do rozporządzenia,
- e) szkół policealnych, stanowiącą załącznik nr 6 do rozporządzenia,
- f) szkół specjalnych przysposabiających do pracy dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz dla uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi, stanowiącą załącznik nr 7 do rozporządzenia.

§ 2. Przepisy rozporządzenia nie dotyczą kształcenia dzieci i młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu głębokim.

§ 3. Podstawę programową wychowania przedszkolnego dla przedszkoli, oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz innych form wychowania przedszkolnego, określoną w załączniku nr 1 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się począwszy od roku szkolnego 2009/2010.

§ 4. 1. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, określoną w załączniku nr 2 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2009/2010, w klasach I szkoły podstawowej.

2. W pozostałych klasach szkoły podstawowej, do zakończenia cyklu kształcenia w tej szkole, stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, określoną w załączniku nr 2 do rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. Nr 51, poz. 458, z późn. zm.), z zastrzeżeniem ust. 3.

3. W zależności od potrzeb i możliwości szkoły podstawowej, w roku szkolnym 2009/2010 – 2013/2014 w klasach IV-VI szkoły podstawowej, w których stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, dyrektor szkoły, po uzyskaniu pozytywnej

opinii rady pedagogicznej, może postanowić o stosowaniu dla przedmiotów: język obcy nowożytny, wychowanie fizyczne i etyka podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych, określonej w załączniku nr 2 do niniejszego rozporządzenia.

§ 5. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym w szkołach podstawowych i gimnazjach, określoną w załączniku nr 3 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2009/2010.

§ 6. 1. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla gimnazjów, określoną w załączniku nr 4 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2009/2010, w klasach I gimnazjum.

2. W pozostałych klasach gimnazjum, do zakończenia cyklu kształcenia w tej szkole, stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla gimnazjów, określoną w załączniku nr 2 do rozporządzenia, o którym mowa w § 4 ust. 2, z zastrzeżeniem ust. 3.

3. W zależności od potrzeb i możliwości gimnazjum, w roku szkolnym 2009/2010 i 2010/2011 w klasach II i III gimnazjum, w których stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla gimnazjów, dyrektor szkoły, po uzyskaniu pozytywnej opinii rady pedagogicznej, może postanowić o stosowaniu dla przedmiotów: język obcy nowożytny, wychowanie fizyczne i etyka podstawy programowej kształcenia ogólnego dla gimnazjów, określonej w załączniku nr 4 do niniejszego rozporządzenia.

§ 7. 1. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego, określoną w załączniku nr 4 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się:

- 1) począwszy od roku szkolnego 2012/2013, w klasach I liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum;
- 2) począwszy od roku szkolnego 2015/2016, w klasach I uzupełniającego liceum ogólnokształcącego i technikum uzupełniającego.

2. W pozostałych klasach szkół wymienionych w ust. 1, do zakończenia cyklu kształcenia w tych szkołach, stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla tych szkół, określoną w załączniku nr 4 do rozporządzenia, o którym mowa w § 4 ust. 2, z zastrzeżeniem ust. 3.

3. W zależności od potrzeb i możliwości szkoły ponadgimnazjalnej, począwszy od roku szkolnego 2009/2010, we wszystkich klasach liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum, w których stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla tych szkół, dyrektor szkoły, po uzyskaniu pozytywnej opinii rady pedagogicznej, może postanowić o stosowaniu dla przedmiotów: język obcy nowożytny, wychowanie fizyczne i etyka podstawy programowej kształcenia ogólnego dla tych szkół, określonej w załączniku nr 4 do niniejszego rozporządzenia.

§ 8. 1. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla zasadniczych szkół zawodowych, określoną w załączniku nr 5 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2012/2013, w klasach I zasadniczej szkoły zawodowej.

2. W pozostałych klasach zasadniczej szkoły zawodowej, do zakończenia cyklu kształcenia w tej szkole, stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla zasadniczych szkół zawodowych, określoną w załączniku nr 5 do rozporządzenia, o którym mowa w § 4 ust. 2, z zastrzeżeniem ust. 3.

3. W zależności od potrzeb i możliwości zasadniczej szkoły zawodowej, począwszy od roku szkolnego 2009/2010, we wszystkich klasach zasadniczej szkoły zawodowej, w których stosuje się dotychczasową podstawę programową kształcenia ogólnego dla zasadniczych szkół zawodowych, dyrektor szkoły, po uzyskaniu pozytywnej opinii rady pedagogicznej, może postanowić o stosowaniu dla przedmiotów: język obcy nowożytny, wychowanie fizyczne i etyka podstawy programowej kształcenia ogólnego dla zasadniczych szkół zawodowych, określonej w załączniku nr 5 do niniejszego rozporządzenia.

§ 9. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół policealnych, określoną w załączniku nr 6 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2009/2010.

§ 10. Podstawę programową kształcenia ogólnego dla szkół specjalnych przysposabiających do pracy dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz dla uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi, określoną w załączniku nr 7 do niniejszego rozporządzenia, stosuje się, począwszy od roku szkolnego 2009/2010.

§ 11. Traci moc rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. Nr 51, poz. 458, z późn. zm.³⁾).

§ 12. Rozporządzenie wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia.

**Minister
Edukacji Narodowej**

---

³⁾ Zmiany wymienionego rozporządzenia zostały ogłoszone w Dz. U. z 2003 r. Nr 210, poz. 2041, z 2005 r. Nr 19, poz. 165, z 2006 r. Nr 228, poz. 1669, z 2007 r. Nr 157, poz. 1100 i Nr 171, poz. 1211 oraz z 2008 r. Nr 159, poz. 992.

**PODSTAWA PROGRAMOWA KSZTAŁCENIA OGÓLNEGO DLA UCZNIÓW
Z UPOŚLEDZENIEM UMYSŁOWYM W STOPNIU UMIARKOWANYM LUB
ZNACZNYM W SZKOŁACH PODSTAWOWYCH I GIMNAZJACH**

Wskazania ogólne

1. Edukacja uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym polega na integralnej realizacji funkcji dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej szkoły, z uwzględnieniem specyficznych form i metod pracy oraz zasad nauczania, opisanych przez współczesne nauki społeczno-pedagogiczne.
2. Specyfika kształcenia uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym polega na nauczaniu i wychowaniu całościowym, zintegrowanym, opartym na wielozmysłowym poznawaniu otaczającego świata – w całym procesie edukacji. W stosunku do uczniów, zwłaszcza uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu znacznym, przez cały okres kształcenia w szkole podstawowej, a następnie w gimnazjum, działania edukacyjne są ukierunkowane na zaspokajanie specyficznych potrzeb edukacyjnych tych uczniów, odpowiednio do ich możliwości psychofizycznych. Przy ustalaniu kierunków pracy z uczniem należy uwzględniać indywidualne tempo rozwoju ucznia. Z tego względu podstawa programowa nie wyróżnia odrębnych celów, zadań ani treści nauczania dla kolejnych etapów edukacyjnych w szkole podstawowej i gimnazjum.
Edukacja uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym opiera się na indywidualnych programach edukacyjnych, opracowanych przez nauczycieli i specjalistów pracujących z uczniami na podstawie odrębnych przepisów.
3. Nauczyciele prowadzą zajęcia edukacyjne zgodnie z indywidualnym programem edukacyjnym, zachowując korelację treści nauczania i wychowania. Czas zajęć i przerw należy dostosować do możliwości i potrzeb uczniów. O doborze uczniów do oddziałów decydują głównie ich potrzeby edukacyjne i możliwości psychofizyczne, w mniejszym stopniu wiek i lata nauki.
4. Na każdym etapie edukacyjnym w szkole podstawowej i gimnazjum wyodrębnia się:
  - 1) zajęcia edukacyjne:
    - a) funkcjonowanie w środowisku,
    - b) muzyka z rytmiką,
    - c) plastyka,
    - d) technika,
    - e) wychowanie fizyczne,
    - f) etyka¹⁾;
  - 2) zajęcia rewalidacyjne.

---

¹⁾ Nauczanie religii jest realizowane zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz. U. Nr 36, poz. 155, z 1993 r. Nr 83, poz. 390 oraz z 1999 r. Nr 67, poz. 753).

5. Nawet niewielkie postępy ucznia powinny być wzmacniane pozytywnie, natomiast brak postępów nie podlega wartościowaniu negatywnemu.
6. Wskazane jest nawiązanie współpracy z rodziną ucznia, włączanie jej w działalność rewalidacyjną prowadzoną na terenie szkoły, a także, w miarę możliwości, kontynuacja przez rodziców niektórych elementów tej działalności w domu ucznia. Konieczna jest też taka organizacja działalności rewalidacyjnej szkoły, która przygotowuje środowisko lokalne do przyjęcia i zaakceptowania ucznia i udzielania mu pomocy.
7. Pożądany jest udział rodziców (prawnych opiekunów) w konsultacjach dotyczących postępów i trudności ucznia, wspieranie przez szkołę ich wysiłków w pracy z uczniem (zgodnie ze specyfiką rodziny, wyznawanymi przez nią wartościami i kultywowaną tradycją).

Cele edukacyjne

Celem edukacji uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym jest rozwijanie autonomii ucznia niepełnosprawnego, wdrażanie go do funkcjonowania społecznego, rozumienia i uznawania norm społecznych, a w szczególności wyposażenie go – stosownie do jego możliwości – w takie umiejętności i wiadomości, które pozwolą mu na postrzeganie siebie jako niezależnej osoby oraz, aby:

- 1) mógł porozumiewać się z otoczeniem w najpełniejszy sposób, werbalnie lub pozawerbalnie;
- 2) zdobył maksymalną samodzielność w zakresie zaspokajania podstawowych potrzeb życiowych;
- 3) był zaradny w życiu codziennym, adekwatnie do indywidualnego poziomu sprawności i umiejętności oraz miał poczucie decydowania o sobie;
- 4) mógł uczestniczyć w różnych formach życia społecznego na równi z innymi członkami danej zbiorowości, znając i przestrzegając ogólnie przyjętych norm współżycia, zachowując prawo do swojej inności.

Zadania szkoły

1. Tworzenie warunków niezbędnych do zapewnienia uczniowi komfortu psychicznego, poczucia bezpieczeństwa i akceptacji, nawiązania pozytywnego kontaktu emocjonalnego nauczyciela z uczniem.
2. Dokonywanie wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia i na jej podstawie opracowywanie i modyfikowanie indywidualnego programu edukacyjnego.
3. Rozwijanie u ucznia motywacji do porozumiewania się z drugą osobą (rówieśnikiem, dorosłym), komunikowania potrzeb i stanów emocjonalnych.
4. Tworzenie sytuacji edukacyjnych i wykorzystywanie sytuacji życiowych do rozwijania umiejętności komunikacyjnych uczniów, w tym także umiejętności czytania i pisanie, jak również elementarnych umiejętności matematycznych.
5. Wdrażanie do samodzielnego wykonywania czynności związanych z samoobsługą, budzenie chęci pomocy innym.
6. Tworzenie sytuacji wychowawczych umożliwiających doświadczanie relacji społecznych, przygotowanie do pełnienia ról społecznych, wzmacnianie pozytywnych przeżyć związanych z pełnionymi rolami.

7. Uczenie zasad współżycia społecznego (w szczególności pomoc sąsiedzka i inne zachowania prospołeczne, poszanowanie godności osobistej drugiego człowieka, uprzejmość i życzliwość).
8. Kształtowanie umiejętności radzenia sobie w różnych sytuacjach społecznych, uczenie umiejętności rozwiązywania sytuacji konfliktowych.
9. Uczenie umiejętności kierowania swoim postępowaniem, rozwijanie umiejętności dokonywania wyboru i budzenie poczucia odpowiedzialności za własne decyzje, uczenie obowiązkowości i kształtowanie niezależności uczuciowej.
10. Tworzenie sytuacji sprzyjających poznawaniu otoczenia, w którym przebywa uczeń, instytucji i obiektów, z których będzie w przyszłości korzystał.
11. Umożliwianie uczniowi udziału w różnych wydarzeniach społecznych i kulturalnych w roli odbiorcy i twórcy kultury, uczenie przy tym wyrażania swoich przeżyć i emocji.
12. Przybliżanie tradycji i obyczajów lokalnych, narodowych, rozbudzanie poczucia przynależności do społeczności lokalnej, regionu, kraju.
13. Umożliwianie poznawania środowiska przyrodniczego, budzenie zainteresowania i szacunku dla otaczającej przyrody i wychowanie do życia w harmonii z przyrodą.
14. Wspieranie rozwoju sprawności psychofizycznej uczniów, prowadzenie zajęć niezbędnych do rozwoju psychoruchowego.
15. Tworzenie warunków do uprawiania przez uczniów różnych dyscyplin sportu, udziału w zawodach sportowych, turystyce i krajoznawstwie.
16. Tworzenie warunków do zdobywania umiejętności technicznych i wykorzystywania ich w różnych sytuacjach życiowych. Umożliwianie korzystania z urządzeń technicznych, ułatwiających funkcjonowanie w życiu.
17. Zapewnienie uczniowi udziału w różnych zajęciach rewalidacyjnych wspierających rozwój i mających wpływ na możliwości kształcenia ogólnego oraz realizację treści podstawy programowej. Zajęcia rewalidacyjne są prowadzone w celu:
  - 1) wspomagania rozwoju ucznia;
  - 2) rozwijania psychofizycznej sprawności ucznia oraz zdolności do odniesienia sukcesu;
  - 3) rozwijania zainteresowań (w szczególności muzycznych, teatralnych, tanecznych, śpiewu i sportowych), sprawności manualnej oraz zdolności plastycznych;
  - 4) usprawniania funkcjonowania ucznia oraz jego kondycji fizycznej;
  - 5) wspomagania samodzielności społecznej;
  - 6) wdrażania do aktywności ruchowej i kształtowania umiejętności samodzielnego organizowania wypoczynku i rekreacji.

Zajęcia rewalidacyjne są ustalane na podstawie orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego.

Treści nauczania

Zakres treści nauczania i wychowania w kształceniu uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym odpowiada indywidualnym potrzebom edukacyjnym i możliwościom psychofizycznym ucznia. Przy realizacji treści nauczania i wychowania należy wykorzystać możliwości, jakie stwarza środowisko społeczno-kulturowe ucznia oraz

baza materialno-dydaktyczna szkoły. Zakres treści nauczania i wychowania ulega poszerzaniu w miarę nabywania przez uczniów wiadomości, umiejętności i sprawności.

1. Umiejętność samoobsługi:
    - 1) kształtowanie sprawności niezbędnych w codziennym życiu, dotyczących ubierania się, jedzenia, higieny osobistej, czynności fizjologicznych, ochrony organizmu przed szkodliwymi czynnikami;
    - 2) kształtowanie nawyków i postaw ogólnie akceptowanych w tym zakresie.
  2. Dbałość o zdrowie:
    - 1) przyjmowanie prawidłowej pozycji ciała, w szczególności podczas nauki;
    - 2) utrwalanie podstawowych nawyków higienicznych i żywieniowych;
    - 3) unikanie czynników szkodliwych dla zdrowia;
    - 4) korzystanie z pomocy medycznej.
  3. Umiejętność porozumiewania się z otoczeniem, w tym:
    - 1) wykorzystywanie komunikatów pozawerbalnych;
    - 2) poznawanie wspierających lub alternatywnych metod komunikacji (w stosunku do uczniów napotykających trudności w słownym porozumiewaniu się);
    - 3) doskonalenie słownictwa ucznia i umiejętności formułowania wypowiedzi;
    - 4) doskonalenie wymowy.
  4. Rozwijanie percepcji wzrokowej i spostrzegania:
    - 1) podczas obserwacji rzeczywistości i na obrazkach;
    - 2) przez manipulowanie przedmiotami i porządkowanie przedmiotów;
    - 3) przez wyszukiwanie różnic i podobieństw oraz zauważanie zmian w otoczeniu.
  5. Rozwijanie percepcji słuchowej przez:
    - 1) ćwiczenia wrażliwości słuchowej;
    - 2) ćwiczenia rytmiczne;
    - 3) ćwiczenia słuchu fonematycznego;
    - 4) analizę i syntezę słuchową.
  6. Ćwiczenia pamięci, w szczególności dotykowej, ruchowej i słownej.
  7. Nauka czytania i pisanie z wykorzystaniem ćwiczeń:
    - 1) usprawniania spostrzegania wzrokowego i słuchowego;
    - 2) rozwijania orientacji przestrzennej;
    - 3) rozwijania sprawności manualnej i umiejętności pisanie ręcznego;
    - 4) usprawniania koordynacji wzrokowo-ruchowej;
    - 5) usprawniania innych obszarów zgodnie z potrzebami ucznia.
- Biorąc pod uwagę indywidualne uwarunkowania uczniów, którzy nie nabeżdą umiejętności pisanie ręcznego, należy, w miarę możliwości, przygotować ich do posługiwania się maszyną do pisanie lub komputerem.
8. Elementarne umiejętności matematyczne:
    - 1) porównywanie;
    - 2) odwzorowywanie;
    - 3) porządkowanie zbiorów przedmiotów;
    - 4) liczenie i posługiwanie się pieniędzmi;

- 5) mierzenie długości, objętości, ciężaru, czasu – z zastosowaniem prostych przyrządów pomiarowych.
9. Poznawanie najbliższego otoczenia:
    - 1) szkoły;
    - 2) urzędów i innych instytucji;
    - 3) placówek kulturalnych;
    - 4) sklepów, punktów usługowych.
  10. Poznawanie najbliższego środowiska społeczno-kulturowego:
    - 1) aktywne uczestniczenie w różnych formach życia społecznego i kulturalnego;
    - 2) przygotowanie ucznia do pełnienia różnych ról społecznych (w tym roli dorosłej kobiety i dorosłego mężczyzny);
    - 3) wdrażanie do kulturalnego, społecznie akceptowanego sposobu bycia.
  11. Twórczość artystyczna:
    - 1) kontakt z dziełami muzycznymi, plastycznymi, filmowymi i teatralnymi;
    - 2) aktywność muzyczna, plastyczna i taneczna;
    - 3) umiejętne stosowanie różnych środków artystycznego wyrazu;
    - 4) rozwijanie specjalnych uzdolnień i zainteresowań kulturalnych.
  12. Poznawanie przyrody:
    - 1) zapoznanie z różnymi środowiskami naturalnymi;
    - 2) prowadzenie hodowli i upraw;
    - 3) kształtowanie postaw proekologicznych w kontaktach z przyrodą.
  13. Zajęcia ruchowe:
    - 1) zabawy i gry ruchowe służące rozwijaniu sprawności psychofizycznej;
    - 2) ćwiczenia gimnastyczne i korekcyjne niezbędne do rozwoju psychoruchowego;
    - 3) udział w zawodach sportowych, turystyce i krajoznawstwie;
    - 4) wykorzystywanie nabytych umiejętności ruchowych w życiu codziennym;
    - 5) przygotowanie do aktywnego spędzania wolnego czasu.
  14. Kształcenie techniczne:
    - 1) poznawanie materiałów i produktów codziennego użytku, ich właściwości i zastosowań;
    - 2) korzystanie z prostych narzędzi;
    - 3) korzystanie z urządzeń socjalnych i technicznych powszechnego użytku, zgodnie z ich przeznaczeniem;
    - 4) kształtowanie zachowań proekologicznych w trakcie posługiwania się narzędziami, korzystania z urządzeń socjalnych i technicznych.

Osiągnięcia

Ze względu na specyficzny charakter edukacji uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym, a także indywidualne tempo i zakres nauki każdego ucznia, osiągnięcia w poszczególnych sferach oddziaływań pedagogicznych i rewalidacyjnych są planowane indywidualnie. Dokonywana okresowo przez nauczycieli i specjalistów wielospecjalistyczna ocena poziomu funkcjonowania ucznia umożliwia modyfikowanie indywidualnego programu edukacyjnego i dostosowanie poziomu oczekiwanych osiągnięć ucznia do jego możliwości.

**PODSTAWA PROGRAMOWA KSZTAŁCENIA OGÓLNEGO DLA SZKÓŁ
SPECJALNYCH PRZYSPOSABIAJĄCYCH DO PRACY DLA UCZNIÓW
Z UPOŚLEDZENIEM UMYSŁOWYM W STOPNIU UMIARKOWANYM LUB
ZNACZNYM ORAZ DLA UCZNIÓW Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIAMI
SPRZĘŻONYMI**

Wskazania ogólne

1. Szkoła specjalna przysposabiająca do pracy dla uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz dla uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi przygotowuje młodzież do pełnienia różnych ról społecznych oraz autonomicznego (na miarę ich możliwości rozwojowych) i aktywnego dorosłego życia.
2. Edukacja uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi polega na całościowej i jednoczesnej realizacji funkcji dydaktycznej, wychowawczej, opiekuńczej i profilaktycznej szkoły, z uwzględnieniem specyficznych form i metod pracy oraz zasad nauczania, opisanych przez współczesne nauki społeczno-pedagogiczne.
3. Kształcenie uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi jest dostosowane do potrzeb edukacyjnych i możliwości psychofizycznych uczniów. Kształcenie obejmuje:
  - 1) kształcenie ogólne umożliwiające utrwalenie i poszerzenie zakresu posiadanej wiedzy i nabywanie nowych umiejętności;
  - 2) przysposobienie do pracy rozumiane jako: kształtowanie właściwych postaw wobec pracy, przyswajanie podstawowej wiedzy o pracy i poznawanie typowych sytuacji związanych z pracą, uczenie wykonywania różnych prac, w tym porządkowych i pomocniczych oraz opanowanie podstawowych umiejętności i czynności pracy, a także przygotowanie do podjęcia samodzielnej lub wspomaganej pracy na określonym stanowisku na wolnym lub chronionym rynku pracy.

Edukacja uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi opiera się na indywidualnych programach edukacyjnych, opracowanych przez nauczycieli i specjalistów pracujących z uczniami na podstawie odrębnych przepisów.

4. W procesie kształcenia uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi nauczyciele współpracują z rodzicami (prawnymi opiekunami) uczniów, ustalając kierunki oddziaływań wychowawczo-edukacyjnych i konsultując z nimi sposoby rozwiązywania problemów ucznia respektujące wyznawane przez rodzinę wartości.
5. W procesie kształcenia uczniów wyodrębnia się:
  - 1) zajęcia edukacyjne:
    - a) funkcjonowanie osobiste i społeczne,
    - b) wychowanie fizyczne,
    - c) przysposobienie do pracy,

- d) etyka¹⁾;
- 2) zajęcia rewalidacyjne;
- 3) zajęcia sportowe;
- 4) zajęcia kształtujące kreatywność, w szczególności muzyka, plastyka, zajęcia rozwijające zainteresowania, zajęcia kształtujące umiejętność spędzania wolnego czasu.

Ze względu na integralny, całościowy charakter kształcenia uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi podstawa programowa nie wyróżnia odrębnych celów, zadań ani treści nauczania dla poszczególnych zajęć edukacyjnych.

6. Działalność edukacyjna szkoły jest określona przez:

- 1) indywidualne programy edukacyjne;
- 2) program wychowawczy szkoły, który opisuje w sposób całościowy wszystkie treści i działania o charakterze wychowawczym i jest realizowany przez wszystkich nauczycieli;
- 3) program profilaktyki dostosowany do potrzeb rozwojowych uczniów oraz potrzeb danego środowiska, który opisuje w sposób całościowy wszystkie treści i działania szkoły zapobiegające zjawisku przemocy, patologiom życia społecznego oraz wspierające promocję zdrowia i wychowanie do życia w rodzinie, a także inne zagadnienia, ważne dla osoby dorosłej, niepełnosprawnej intelektualnie, które wynikają z potrzeb uczniów;
- 4) program przysposobienia do pracy opracowany dla danego oddziału, który opisuje wszystkie działania szkoły przygotowujące ucznia do wykonywania pracy.

7. W celu nabywania praktycznych umiejętności związanych z pracą szkoła zapewnia uczniowi zajęcia przysposobienia do pracy oraz – zgodnie z jego predyspozycjami i zainteresowaniami – zajęcia praktyczne w pracowniach szkolnych i poza szkołą.

Cele edukacyjne

Celem edukacji uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi jest utrwalanie i poszerzanie zakresu posiadanej wiedzy, kształcenie kompetencji społecznych, zdolności adaptacyjnych i nabywanie nowych umiejętności umożliwiających samodzielne, niezależne funkcjonowanie tych uczniów przez:

- 1) wspomaganie wszechstronnego i harmonijnego rozwoju ucznia;
- 2) rozbudzenie motywacji i rozwijanie zdolności dostrzegania związków funkcjonalnych, czasowych i przestrzennych oraz ich praktycznego wykorzystania;
- 3) kształtowanie zainteresowań i ujawnianie zdolności, w szczególności zdolności muzycznych, plastycznych i sportowych;
- 4) rozwijanie w uczniach postawy ciekawości, otwartości i poszanowania innych;
- 5) utrwalanie wiadomości i umiejętności zdobytych przez uczniów na wcześniejszych etapach edukacyjnych;

---

¹⁾ Nauczanie religii jest realizowane zgodnie z rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz. U. Nr 36, poz. 155, z 1993 r. Nr 83, poz. 390 oraz z 1999 r. Nr 67, poz. 753).

- 6) przyswajanie prostego języka matematyki, dostrzeganie oraz formułowanie różnic pomiędzy zjawiskami, czynnościami i liczbami, rozwijanie wyobraźni przestrzennej;
- 7) poznawanie różnorodności świata przyrody, poznawanie i rozumienie podstawowych procesów życiowych organizmów, kształtowanie zachowań ukierunkowanych na ochronę środowiska;
- 8) rozwijanie wiedzy o kulturze własnego regionu i jej związku z kulturą Polski;
- 9) umożliwianie kontaktu ze środowiskiem lokalnym i zrozumienia przynależności człowieka do tego środowiska;
- 10) osiągnięcie maksymalnej zaradności i niezależności na miarę indywidualnych możliwości uczniów;
- 11) kształtowanie prawidłowej postawy uczniów wobec pracy, w aspekcie motywacji, kompetencji i wykonania;
- 12) przygotowanie do wykonywania, indywidualnie i zespołowo, różnych prac mających na celu zaspokojenie potrzeb własnych i otoczenia;
- 13) kształtowanie umiejętności posługiwania się narzędziami, maszynami i urządzeniami oraz opanowanie prostych umiejętności i czynności pracy;
- 14) kształtowanie umiejętności związanych z poszukiwaniem pracy, w tym korzystania z różnych źródeł informacji;
- 15) przygotowanie do aktywnego uczestnictwa w różnych formach życia społecznego na równi z innymi członkami danej zbiorowości, pełnienia ról społecznych oraz przygotowanie do załatwiania różnych spraw osobistych w urzędach i innych instytucjach;
- 16) kształtowanie poczucia odpowiedzialności za samodzielnie dokonywane wybory i podejmowane decyzje;
- 17) kształtowanie umiejętności samodzielnego organizowania wypoczynku i czasu wolnego;
- 18) rozwijanie kreatywności uczniów oraz ich uzdolnień i zainteresowań;
- 19) doskonalenie sprawności i wydolności fizycznej uczniów oraz działania prozdrowotne.

Zadania szkoły

1. Tworzenie warunków niezbędnych do zapewnienia uczniowi komfortu psychicznego i poczucia bezpieczeństwa emocjonalnego oraz warunków i sytuacji sprzyjających i doskonalących jego zaradność życiową oraz niezależność w czynnościach samoobsługowych.
2. Przygotowanie ucznia do odróżniania fikcji od rzeczywistości przekazywanej za pośrednictwem środków masowego przekazu.
3. Podtrzymywanie i rozwijanie umiejętności komunikowania się, w tym - jeżeli jest to konieczne – wspomagających sposobów porozumiewania się, a także umiejętności czytania i pisanie (w miarę możliwości ucznia) oraz umiejętności matematycznych, przydatnych w dorosłym życiu.
4. Umożliwienie prowadzenia obserwacji zjawisk przyrodniczych i prowadzenie ćwiczeń kształtujących umiejętność orientowania się w terenie.
5. Tworzenie warunków do poznawania przyrody, wychowania do życia w harmonii z przyrodą, kształtowania postawy proekologicznej.

6. Ukazywanie znaczenia zasad moralnych dla rozwoju osobistego człowieka, kształtowania się relacji między ludźmi oraz życia społecznego, gospodarczego i politycznego. Uczenie rozumienia swoich praw i umiejętności ich egzekwowania.
7. Tworzenie warunków do kształtowania zachowań sprzyjających zdrowiu i bezpieczeństwu.
8. Dokonywanie wielospecjalistycznej oceny poziomu funkcjonowania ucznia i na jej podstawie opracowywanie i modyfikowanie indywidualnego programu edukacyjnego.
9. Tworzenie warunków umożliwiających uczniom dokonywanie właściwego wyboru kierunków przyszłej pracy przez przygotowanie bazy umożliwiającej uczniom zapoznanie się z różnymi czynnościami pracy, wytworami pracy oraz dokonanie samooceny własnych umiejętności i możliwości (po praktycznym poznaniu wybranych czynności pracy i niezbędnych do ich wykonywania umiejętności).
10. Organizowanie w szkole pracowni umożliwiających realizację przysposobienia do pracy oraz wykorzystanie opanowanych umiejętności praktycznych w typowych i nowych sytuacjach.
11. Nawiązywanie kontaktu z pracodawcami, w tym pracodawcami będącymi osobami fizycznymi, u których uczniowie mogliby realizować zajęcia praktyczne lub po zakończeniu edukacji uzyskać zatrudnienie.
12. Tworzenie warunków sprzyjających podejmowaniu przez uczniów samodzielnych inicjatyw i odpowiedzialnych decyzji.
13. Kształtowanie pozytywnego wizerunku ucznia w środowisku społecznym jako potencjalnego pracownika, klienta i użytkownika.
14. Nawiązywanie kontaktu z lokalnymi ośrodkami wsparcia oraz instytucjami promującymi rehabilitację społeczną osób niepełnosprawnych.
15. Umożliwianie uczniom udziału w aktualnych wydarzeniach społecznych i kulturalnych oraz zapewnienie możliwości korzystania z różnych form spędzania wolnego czasu (turystyka, krajoznawstwo, rekreacja, imprezy sportowe i kulturalne). Rozwijanie zainteresowań i kreatywności ucznia.
16. Tworzenie warunków do rozwijania kondycji fizycznej i troski o własne zdrowie jako warunku niezbędnego do wykonywania pracy.
17. Przybliżanie tradycji i obyczajów lokalnych, narodowych, rozbudzanie poczucia przynależności do społeczności lokalnej, regionu i kraju.
18. Zapoznawanie uczniów z prawami człowieka i zasadą, że niepełnosprawność intelektualna nie może być przyczyną dyskryminacji.
19. Nawiązywanie kontaktu z instytucjami i organizacjami pozarządowymi działającymi na rzecz osób niepełnosprawnych intelektualnie.

20. Zapewnienie uczniowi udziału w różnych zajęciach rewalidacyjnych, sportowych oraz kształtujących kreatywność uczniów. Zajęcia te mają wpływ na możliwości kształcenia ogólnego oraz kształcenia w zakresie przysposobienia do pracy, a także realizację treści podstawy programowej. Zajęcia te są prowadzone w celu:
- 1) wspomaganie rozwoju ucznia;
  - 2) rozwijania psychofizycznej sprawności ucznia oraz zdolności do odniesienia sukcesu;
  - 3) rozwijania zainteresowań (w szczególności muzycznych, teatralnych, tanecznych, śpiewu i sportowych), sprawności manualnej oraz zdolności plastycznych;
  - 4) usprawniania funkcjonowania ucznia oraz jego kondycji fizycznej;
  - 5) rozbudzania postawy kreatywnej ucznia w procesie zdobywania umiejętności i gromadzenia wiedzy ogólnej oraz wiedzy z zakresu przysposobienia do pracy, w tym o poszczególnych stanowiskach pracy;
  - 6) wspomaganie samodzielności społecznej;
  - 7) wdrażania do aktywności ruchowej i kształtowania umiejętności samodzielnego organizowania wypoczynku i rekreacji.

Zajęcia rewalidacyjne, sportowe oraz kształtujące kreatywność ucznia są ustalane na podstawie orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego.

Treści nauczania

Zakres treści nauczania i wychowania wynika z poziomu indywidualnego rozwoju i tempa przyswajania wiedzy przez ucznia. Przy realizacji treści nauczania i wychowania oraz wyborze kierunku przygotowania do pracy należy wykorzystać możliwości, jakie stwarza środowisko społeczno-kulturowe ucznia i lokalny rynek pracy (możliwość zatrudnienia w zakładach pracy chronionej, w zakładach aktywizacji zawodowej lub u pracodawców będących osobami fizycznymi) oraz baza materialno-dydaktyczna szkoły.

Zdobyta przez uczniów wiedza, umiejętności i ukształtowane wartości, wzorce osobowe, zachowania i motywacje powinny ułatwiać im umiejętne pełnienie ról społecznych.

1. Rozwijanie i utrwalanie (na miarę możliwości ucznia) umiejętności pisania i czytania oraz ich praktycznego wykorzystania do formułowania krótkich wypowiedzi, tworzenia i przekazywania informacji z zastosowaniem form gramatycznych odpowiednich do wyrażania teraźniejszości, przeszłości i przyszłości (w szczególności tekstów kierowanych do różnych adresatów i w różnych celach, pisanie na temat własnych doznań).
2. Przekazywanie, odbiór i wykorzystywanie różnych informacji, w tym docieranie do informacji, korzystanie z informacji, tworzenie informacji, przetwarzanie informacji za pomocą różnych środków (również z wykorzystaniem komputera).
3. Doskonalenie umiejętności porównywania, segregowania, klasyfikowania oraz posługiwania się pieniędzmi, a także wykonywania prostych działań matematycznych przydatnych w codziennym życiu.
4. Zauważanie stosunków przestrzennych, czasowych, ilościowych i wielkościowych.

5. Kształtowanie umiejętności niezbędnych w autonomicznym, dorosłym życiu:
  - 1) świadomości własnej tożsamości, akceptacji siebie jako osoby niepełnosprawnej;
  - 2) rozróżniania koleżeństwa, przyjaźni, miłości, wolności osobistej oraz przewidywania konsekwencji własnych działań;
  - 3) ustalania hierarchii potrzeb i podejmowania samodzielnych decyzji, poczucia obowiązków;
  - 4) ustalania celów dalekich i bliskich, planowania dnia i organizowania czasu wolnego;
  - 5) dokonywania wyborów w różnych sytuacjach życiowych;
  - 6) nawiązywania pozytywnych relacji z ludźmi (współdziałania i współpracy, rozwiązywania problemów i sytuacji konfliktowych, umiejętności odmawiania, nawiązywania i podtrzymywania przyjaźni, dbania o przyjaciół i znajomych);
  - 7) posługiwania się dowodem osobistym i innymi dokumentami;
  - 8) urządzania miejsca zamieszkania i planowania wydatków;
  - 9) korzystania z usług pocztowych, bankowych;
  - 10) samodzielnego lub wspieranego dokonywania zakupów w różnych rodzajach sklepów.
6. Kształtowanie i utrwalanie zachowań i nawyków ogólnie akceptowanych w świecie ludzi dorosłych w zakresie higieny i wyglądu zewnętrznego.
7. Umiejętność dbania o własne zdrowie, korzystania z pomocy lekarza podstawowej opieki zdrowotnej, umiejętność udzielania pierwszej pomocy, korzystania z pogotowia ratunkowego. Poznawanie czynników zagrażających zdrowiu oraz sposobów unikania zagrożeń.
8. Znajomość i rozumienie swoich praw obywatelskich, umiejętność dbania o ich przestrzeganie; uprawnienia osób z niepełnosprawnościami do korzystania z systemu wsparcia społecznego.
9. Poznawanie własnego regionu, kultury, tradycji regionalnych, organizacji i instytucji działających na danym terenie.
10. Wychowanie do życia w rodzinie, którego celem jest:
  - 1) wzmacnianie prawidłowych relacji między osobami przeciwnej płci oraz aktywnego udziału w życiu rodziny;
  - 2) ukazywanie wartości rodziny w życiu człowieka;
  - 3) pomoc w zaakceptowaniu i poszanowaniu własnego ciała;
  - 4) zapoznanie ucznia z prawem do ochrony intymności.
11. Przygotowanie ucznia (zgodnie z jego możliwościami) do podejmowania pracy, w szczególności w następujących dziedzinach:
  - 1) wytwarzanie przedmiotów dekoracyjnych i pamiątkarskich (w szczególności z drewna, metalu, modeliny, gliny, drutu, sznurka);
  - 2) gospodarstwo domowe (pranie, prasowanie, sprząatanie);
  - 3) prace poligraficzno-introligatorskie;
  - 4) prace ogrodnicze;
  - 5) zadania kurierskie, prace biurowe, w tym obsługa kserokopiarki, faksu, bindownicy, przyjmowanie telefonów;

- 6) pomoc osobom starszym;
- 7) zabawy z dziećmi w różnych placówkach;
- 8) elementy bukiciarstwa;
- 9) elementy sadownictwa;
- 10) elementy tkactwa, elementy szycia ręcznego, maszynowego;
- 11) sporządzanie i wydawanie posiłków;
- 12) hodowla zwierząt;
- 13) prace stolarskie;
- 14) prace w szatni;
- 15) mycie szyb samochodowych i samochodów;
- 16) pakowanie różnych przedmiotów;
- 17) elementy dziewiarstwa;
- 18) ceramika.

W ramach przygotowania do pracy i zajęć praktycznych uczeń może:

- 1) malować meble, ściany, naprawiać sprzęt w szkole;
- 2) opiekować się boiskiem szkolnym i terenem wokół szkoły;
- 3) pracować w kawiarence szkolnej, sklepiku szkolnym.

12. W trakcie trwania zajęć przysposobienia do pracy są realizowane następujące zagadnienia:

- 1) praca i jej znaczenie w życiu człowieka, prawa i obowiązki pracownika i pracodawcy;
- 2) poszukiwanie zatrudnienia i poznanie sposobu dopełniania formalności związanych z zatrudnianiem;
- 3) rodzaje pracy i specyficzne zachowania zawodowe;
- 4) organizacja i środowisko pracy; umiejętność pracy w zespole;
- 5) podstawowa wiedza o narzędziach, urządzeniach i materiałach stosowanych podczas wykonywania prac (budowa narzędzi, korzystanie z nich i konserwowanie, sprawdzanie jakości materiału, postępowanie w przypadku stwierdzenia wady narzędzi lub złej jakości materiału);
- 6) bezpieczeństwo i higiena pracy oraz przepisy przeciwpożarowe;
- 7) posługiwanie się narzędziami i urządzeniami charakterystycznymi dla różnych prac; obsługa maszyn i urządzeń technicznych; montaż i demontaż;
- 8) przygotowanie teoretyczne i praktyczne do wykonywania czynności pracy w zakresie:
  - a) zasad organizacji miejsca pracy,
  - b) przygotowywania narzędzi i materiałów (jakościowa i ilościowa kontrola ich stanu),
  - c) opanowania koniecznych ruchów oraz ich rytmu podczas wykonywania konkretnych czynności; umiejętności planowania przerw w pracy,
  - d) opanowania prawidłowego trzymania narzędzi,
  - e) zasad łączenia różnych materiałów (w szczególności przy składaniu, wiązaniu, zsuwaniu, nitowaniu, lutowaniu, zbijaniu, skręcaniu, zgrzewaniu),
  - f) sposobów kontroli przebiegu i rezultatów pracy;
- 9) najczęściej popełniane błędy i sposoby ich eliminowania.

13. Doskonalenie umiejętności porozumiewania się z otoczeniem, w tym – jeżeli jest to konieczne – z wykorzystaniem wspomagających metod komunikowania się.
14. Rozwijanie umiejętności wypowiedzania się, słuchania i zadawania pytań.
15. Doskonalenie sprawności manualnej, zdolności percepcyjnych oraz procesów pamięci i uwagi; doskonalenie integracji sensorycznej.
16. Doskonalenie sprawności fizycznej, kondycyjnej i koordynacyjnej.
17. Kształtowanie zdolności do empatii oraz umiejętności udzielania i korzystania ze wsparcia emocjonalnego.
18. Rozeznanie w organizacji życia społecznego, podstawowe zasady funkcjonowania państwa.
19. Poznanie osób i instytucji, do których można zwracać się o pomoc w rozwiązywaniu różnych spraw oraz trybu zwracania się o pomoc.
20. Kształtowanie postaw proekologicznych w kontaktach z przyrodą.

Osiągnięcia

Ze względu na specyficzny charakter edukacji uczniów z upośledzeniem umysłowym w stopniu umiarkowanym lub znacznym oraz uczniów z niepełnosprawnościami sprzężonymi, a także indywidualne tempo i zakres nauki każdego ucznia, osiągnięcia w poszczególnych sferach oddziaływań pedagogicznych i rewalidacyjnych są planowane indywidualnie. Dokonywana okresowo przez nauczycieli i specjalistów wielospecjalistyczna ocena poziomu funkcjonowania ucznia umożliwia modyfikowanie indywidualnego programu edukacyjnego i dostosowanie poziomu oczekiwanych osiągnięć ucznia do jego możliwości.

Planując osiągnięcia uczniów w zakresie kształcenia ogólnego i przysposobienia do pracy, należy brać pod uwagę w szczególności:

- 1) przekazywanie wiadomości teoretycznych możliwych do opanowania przez ucznia;
- 2) umiejętność łączenia teorii z praktyką;
- 3) przestrzeganie dyscypliny pracy;
- 4) jakość wykonywanej pracy;
- 5) umiejętność kontrolowania przebiegu pracy oraz jej rezultatów, eliminowania błędów;
- 6) prawidłowość postawy ucznia podczas pracy;
- 7) poszanowanie mienia i dbałość o sprzęt;
- 8) przestrzeganie zasad bezpieczeństwa i higieny pracy;
- 9) samodzielność i własną inicjatywę ucznia;
- 10) sposób i czas wykonywania zadania;
- 11) organizację stanowiska pracy;
- 12) dokładność i systematyczność;
- 13) umiejętność współdziałania w zespole i rozwiązywania konfliktów interpersonalnych;

- 14) poszanowanie pracy własnej i innych;
- 15) estetyczny wygląd i higienę osobistą.